پروفيسر جاويد احمد شيخ

درسي ڪتابن ۾ شامل امداد حسينيءَ جي ٻاراڻن گيتن جو جائزو

Analysis of Imdad Hussaini's Children Songs included in Text Books

Abstract:

Imdad Hussaini is a legendry poet, great scholar and famous critic. His precious work will be remembered for many centuries. Besides this, there is lot of educational and literary work of Imdad Hussaini. But here we will analyze his poems included in text books for primary and secondary classes.

Imdad has penned many entertaining and educational comprehensive and conceptual poems for children. The most popular and thought provoking poem is (قدم وڌائي اڳتي هل) which has been taught to children almost half a century for their mental and ideological training. Those poems of Imdad are infect the revival of child hood of every adult.

He has got his six poetry books published, some of them are masters pieces, such as:

امداد آهي رول (1976)، هوا جي سامهون (2000ع)، شهر (2000ع)، ڪرڙي جهڙو پل، دهوپ کرن(2014ء،اُردو مجموعہ) and هوءَ (2017ع)

He has written some short stories under a pen name 'Sanwal' and composed lyrics for four Sindhi Movies.

I would like to add here that every Sindhi Poet or Poetess carries a cosmopolitan outlook on religious and sectarian aspects and expresses due reverence and respect for all religions and deities in poetry.

He was also awarded with Presidential Award by Government of Pakistan for his literary work in 2003.

سنڌ ۾ اسلام جي آمد کان پوءِ بہ ويدانتي فڪر سان گڏ نئين اسلامي (تصوفي) فڪر جي تعليم ذريعي سنڌ جي ماڻهن جي راهنمائي ۽ رهبري جاري رهي. مٿيان ٻئي

نوان پُراڻا فڪر سنڌ ۾ رواداريءَ جي اصُولن پٽاندڙ انسانذات جي خدمت تي يقين رکي سنڌ سنوارڻ ۾ مشغُول رهيا. هن دور ۾ بہ درس ۽ تدريس جو سفر مندرن، وديا گهرن، مڪتبن ۽ مدرسن معرفت جاري رهيو. جيڪو سُومرا ۽ سما دور تيپي ”ڪلهوڙن جي ايامڪاريءَ تائين پهتو. هيءُ دور (ڪلهوڙا دور) جيئن سنڌي شاعريءَ جو سونهري دور ليکيو وڃي ٿو تيئن سنڌيءَ ۾ درس تدريس جو خالص ۽ سونهري دور بہ چئي سگهجي ٿو.

”ڪلهوڙن جي دور ۾ ابوالحسن پنهنجي مڪتب جي شاگردن لاءِ پهريون پيرو سنڌيءَ ۾ تعليم ڏيڻ جي مقصد سان نہ صرف سنڌي الف ب ناهي پر پهريون باقاعدي ڪتاب انهيءَ صُورت خطيءَ ۾ ’مقدمة الصلوة‘ يا ’ابوالحسن جي سنڌي‘ لکيو. ان کان پوءِ محمد هاشم ٺٽويءَ ۽ ٻين ڪيترن ئي اُستادن ۽ آخوندن ان روايت کي اڳتي وڌايو.“[1]

هن ئي دور جي سنڌي نواز ماڻهن سنڌي ٻوليءَ (نثر ۽ نظم) ۾ ڪافي ڪتاب لکي خالص ۽ نئين سنڌي ديسي ۽ درسي ڪتابن جي روايت قائم ڪئي. هيءُ دور سنڌ ۾ درسي ڪتاب پڙهائڻ جو ابتدائي ۽ پهريون دور چئي سگهجي ٿو. ڪلهوڙن کان پوءِ سنڌ ٽالپُرن جي حوالي ٿي ۽ ٽالپُرن جي حڪُومت جي پُڄاڻيءَ کان پوءِ انگريزي ايامڪاريءَ جي ڏهن سالن اندر 1853ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ وارو مسئلو حل ٿيڻ کان پوءِ عربي ـ سنڌي صُورتخطيءَ کي سنڌ ۾ عارضي طور تي جاري ڪرايو ويو. جيڪا اڳتي هلي مُستقل الفابيٽ بڻجي وئي. صُورت خطيءَ واري مسئلي حل ٿيڻ کان پوءِ تہ سنڌي ٻوليءَ جو جهول علم ۽ ادب سان پرجڻ لڳو. پرڏيهي ٻولين مان سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ ترجما ٿيڻ لڳا. اصلُوڪو ادب سرجڻ شروع ٿيو. گرامر ۽ ڊڪشنريون ڇپجڻ لڳيون. سنڌ جي تاريخ لکجڻ شروع ٿي. انگريزن سنڌ جي ڪار وهنوار کي ڏينهن وار ’سنڌ گزيٽيئر‘ جي صُورت ۾ لکڻ شروع ڪيو. مطلب الف بي (پٽيءَ) جي جُڙڻ کان پوءِ قلم جُنبش ۾ اچي ويو. سنڌي لکڻ، پڙهڻ ۽ پڙهائڻ جون تعميري ڪوششون شروع ٿي ويون. غور ڪجي تہ ”ان هڪ آئيويٽا جي پڌرائيءَ کان پوءِ سنڌي ڪتابن لکڻ جو سلسلو شروع ٿي ويو ۽ مسٽر ايلس ڊسمبر 1854ع ۾ ئي اهڙن ڏهن ڪتابن ڇپجڻ جي پڌرائي ڪري ورتي. انهن ڏهن ڪتابن ۾ ’باب نامو‘، ’ٻاراڻو ڪتاب‘، ديوان نندي رام جو لکيل بہ هو. ائين جديد دور جي عربي سنڌي صُورتخطي لکڻ ۽ پڙهڻ سيکارڻ جي ابتدا ٿي. نندي رام جي ان تصنيف يعني باب نامي ٻاراڻي ڪتاب سان ٿئي ٿي.“[2]

جڏهن تہ ان بعد ديوان اُڌا رام ٿانور داس جو سنڌي پهريون ۽ ٻيو ڪتاب، ديوان پرڀ داس آنند رام رام چنداڻيءَ جو جوڙيل سنڌي ٽيون ڪتاب ۽ چوٿون ڪتاب ۽ ڪوڙي مل

چندن مل ڪلٽاڻيءَ جو سنڌي ڇهون ڪتاب. چوٿون ڪتاب ۽ جوڙيل ٻيا ڪوڙ سارا ڪتاب ڳڻپ جوڳا آهن. جن نصابي سنڌي ڪتابن ان دور ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ تعليم لاءِ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪيو هو. بهر حال برطانوي قبضي وارو عرصو ڪيئن نه هُيو؟ ڪهڙو نه هُيو؟ انهيءَ بحث ۾ پوڻ سواءِ اهو بي جهجهڪ چئي سگهون ٿا ته هيءُ دور سنڌي ٻولي ۽ علم ادب جي واڌاري وارو ۽ سنڌي تهذيب، تاريخ ۽ تمدني سڌاري، ترقي ۽ تعليمي سرگرمين جي حوالي سان هڪڙو روشن ۽ راهنماءُ دور هُيو.

14 آگسٽ 1947ع تي دنيا جي گولي تي هڪ نئين مُلڪ پاڪستان جو نالو نظر اچڻ لڳو. پاڪستان ٺهڻ واري ٿي مهيني ۾ سنڌ جي تعليمي سرشتي کي نئين سر سُڌارڻ، وڌائڻ ۽ تبديل ڪرڻ جو ارادو ڏيکاريو ويو. جنهن تحت پُراڻن سنڌي درسي ڪتابن کي جديد دور سان هم آهنگ ڪرڻ لاءِ اُپاءَ وٺڻ جا اعلان ڪيا ويا. جنهن جي نتيجي ۾ 1955ع کان پوءِ سنڌ جي تعليمي سُڌاري لاءِ 'سنڌي ادبي بورڊ' جو قيام عمل ۾ آندو ويو. جنهن سنڌ جي تعليم کاتي جا سڀئي درسي ڪتاب نئين سر تيار ڪرايا. جيڪي اڄ ڏينهن تائين 'سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ' جي نگرانيءَ هيٺ ٿوري گهڻي مَٽ سَٽ سان سنڌ ۾ تعليمي جوت جلائي رهيا آهن. فرق ايترو آهي جو اڄ ماضيءَ جي سنڌي درسي ڪتابن مان انهن مهان مهربانن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي قدر دانن جهڙوڪ: ديوان اُڌا رام ٿانور داس، ديوان پريپ داس آنند رام رام چنداڻيءَ، ڪوڙي مل چندن مل ڪلٽاڻيءَ ۽ ٻين سنڌي ٻوليءَ جي ٻاجهارن ڪردارن جا نالا، جن سنڌي تعليم جو ابتدائي ڍانچو تيار ڪيو سي پس منظر ۾ رکيا ويا. جن کي اسان جو ايندڙ نسل شايد سُڃاڻندو به نه! سنڌي ادب ۽ تاريخ جي سهيڙيندڙن کي گهرجي ته ڪڏهن پُلجي سندن خدمتن جي اعتراف طور سندن ديهانتي يا جنمي ڏڻ ملهائي، ڪين پيٽا پيش ڪن.

ورهاڱي بعد سنڌي تعليم جي فروغ لاءِ ڪيترن ئي اديبن ۽ شاعرن قومي جذبي کي اڳيان رکي، پنهنجون پنهنجون خدمتون پيش ڪيون ۽ سنڌي ڪتاب مُرتب ڪرڻ ۾ پيش پيش رهيا. ان حوالي سان ڏٺو وڃي ته ڪِن مهربانن سبق لکي ڏنا ته ڪن نظم واري حصي ۾ پاڻ ملهايو. هن ڏس ۾ ڪيترا ئي نالا آهن. جن درسي ڪتابن ۾ ٻارن لاءِ ڪافي سارا اصلاحي، اخلاقي، تربيتي ۽ تعليمي مقصدن ڀريا ٻاراڻا ٻول (نظم، گيت، بيت) لکيا، جن سالن تائين سنڌ جي مُستقبل جي معمارن کي فيض پئي بخشيو آهي. انهن سنڌي سدورن ۾ نامور عالم ۽ اُستاد شاعر جناب امداد حُسيني به قابلِ ذڪر آهي.

امداد حُسينيءَ شاعريءَ جي شروعات ’ٻاراڻي شاعريءَ‘ سان اُن وقت ڪئي جڏهن هُو پاڻ ٻارُ هُيو. سندس عُمر يارهن يا ٻارهن سالن جي اندر هُئي. هُن اسڪُول وڃڻ واريءَ وهيءَ ۾ ئي ٻارن لاءِ خوبصُورت ۽ ڪار آمد گيت ۽ نظم لکيا، جيڪي ان دور جي مشهور ٻالڪ رسالي ’گُلستان‘ ۾ شايع ٿيندا هُئا. امداد حُسينيءَ ٻارن لاءِ جيڪي ٻول، گيت، نظم سرجيا اُنهن ۾ تعليم، تربيت، تفريح، اخلاقيات، ذهني اوسر ۽ سُجاڳيءَ جا جُملي جُزا شامل آهن. جڏهن تہ گيتن ۽ نظمن جي ٻولي ماڪيءَ کان وڌيڪ مِٺي، مٺڙ، وڻندڙ ۽ من موهيندڙ اٿس.

سندس ”گيتن ۾ سادگي، سلاست ۽ رواني آهي. موضوعن ۾ پڻ رنگا رنگي آهي. گهڻو ڪري اهڙن موضوعن جي چُونڊ ڪئي اٿائين، جيڪي ٻارن جي فطرت ۽ دلچسپيءَ جي لحاظ کان لاڳاپيل آهن. مطلب تہ هُن ٻارن لاءِ جيڪو ڪجهہ لکيو آهي، سو نهايت موهيندڙ ۽ دل ڪش انداز ۾ لکيو آهي.“[3]

امداد حُسينيءَ ٻارن لاءِ ڪافي اسر تخليق ڪيا آهن، جن مان ڪجهہ چُونڊ شعري اسر (گيت، بيت، نظم) سنڌي پرائمري ۽ سيڪنڊري ڪلاسن جي ٻالڪن کي ڪيترن ئي سالن کان سنڌ جي تعليم کاتي جي مُقرر ڪيل نصاب ۾ شامل ڪري پڙهايا وڃن ٿا، جيڪي اسڪُولي ٻارن جي سماجي راهنمائي ۽ سکيا ۾ پنهنجو تعميري ڪردار ڀرپُور نمُوني ادا ڪري رهيا آهن ۽ آئيندي وارو عرصو بہ ڪندا رهندا.

پڙهڻ وارن جو ڪڏهن شايد ان طرف ڌيان نہ ويو هُوندو تہ سنڌي، انگريزي ۽ اُردو ٻولين جي پرائمري، سيڪنڊري ۽ ڪاليج ليول جي درسي ڪتابن ۾ نظم (Poetry) جو ڀاڱو ڇو هُوندو آهي؟

جيئن تہ نثر جي مُقابلي ۾ نظم گهڻو آسان ۽ رديف، قافئي يا ردم جي ڪري ياد ڪرڻ ۾ سوَلو ۽ سمجهہ جوڳو ٿيندو آهي؛ ان ڪري ڪجهہ نثري سبق پڙهي بور ٿيڻ بجاءِ دماغ تان ٻوجهہ لاهڻ، دل وندرائڻ ۽ مزو مهيا ڪرڻ خاطر ٻارن کي ڪنهن گيت، نظم، بيت يا ڪنهن ٻي شاعراڻي سرگرميءَ ذريعي نئين سر پڙهڻ لاءِ آماده ڪيو ويندو آهي. عمومًا هر ٻار اهڙو شاعراڻو حصو ڪوڏ مان پڙهڻ پسند ڪندو آهي، جو ٻالڪ ڪوتائن جي ٻولي / شعر شيرين ۽ آڪاڻيءَ واري انداز ۾ سرجيل هوندا آهن؛ جيڪي جهٽ ۾ هر ٻالڪ جهٽي وٺندو آهي.

”ٻار جي درسي ڪتاب ۾ نظم وارو حصو ٻار لاءِ سڀ کان وڌيڪ دلچسپ رهي ٿو. ٻار پنهنجي درسي ڪتاب جا اڪثر نظم سوَلائيءَ سان ياد ڪري وٺي ٿو ۽ نظم ۾ موجُود

رڳو ان ۾ خوشين جا اڻ ڇاتا رنگ پريندو رهي ٿو. اهي هدايتون جيڪي ٻارن جي درسي ڪتابن ۾ نظم جي صُورت ۾ شامل رهيون آهن. اهي نصيحتون ٻار پنهنجي سمُوري عملي زندگيءَ ۾ ياد رکي ٿو ۽ موقعي جي مناسبت سان انهن جو بيان به ڪندو رهي ٿو.“[4]

امداد حُسينيءَ جا هن وقت جيڪي نظم / گيت سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ ڄام شوري جي منظور ڪيل سنڌي پرائمري ۽ سيڪنڊريءَ جي درسي ڪتابن ۾ شامل ڪري پڙهايا وڃن ٿا، انهن سڀني اسمن کي پيش ڪريون ٿا، پر درجي وار انهن جو مختصر تعارف ڪرائيندي انهن جي اهميت ۽ افاديت به ٻڌائيندا سُون.

سڀ کان اول امداد حُسينيءَ جو ’سنڌي پهرئين ڪتاب‘ جي سبق نمبر اُوٺويهين ۾ هڪڙو نظم بهَ عُنوان ’ڀلا ٻُڌاءِ ته ڇا هي؟‘ ڏنل آهي، جنهن ۾ ٻارن کي ويجهي ماضيءَ جي جديد دور جي سائنسي ايجادن متعلق تصويرون ڏئي ڳجهارتي انداز ۾ سُواليا نمُوني يا رستي پُڇا ڳاڇا ذريعي معلُومات ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. هيءُ نظم ايجوڪيشن جي ابتدائي سکيا وٺندڙ معصُوم ۽ ننڍڙن ٻارڙن جي ذهني پُختگي ۽ شين جي سُڃاڻپ ڪرائڻ جي مد ۾ مصروف نظر اچي ٿو. امداد حُسينيءَ جو هيءُ ”نظم جيڪو پرولين جي صُورت ۾ ٻارن کي سوچ جي ساگر ۾ اُماڻي ڪين ذهني ورزش ڪرائي درست جوابن تائين پهچڻ جو سعيو ڪري ٿو سو پڻ شاعر جي مدرس ۽ مدبر هُجڻ جو ثبُوت آهي.“[5] هتي اهو سمُورو نظم پڙهڻ لاءِ پيش ڪريون ٿا، جنهن ۾ چاڻ سان گڏ پرولين متعلق شعور ٻارن ۾ وڌي سگهجي ٿو. هيءُ نظم عام فهم ۽ آسان ٻوليءَ ۾ سرجيل آهي.

پَرَ آٿس پَر پوپٽ ناهي،
اُپ ۾ اُڏري پَکي به ناهي،
ڀلا ٻُڌايو ته اهو ڇا هي؟

خَبرُون چارُون روز ٻُڌائي،
مِنڙا، مِنڙا، گِيت سُڻائي،
ڀلا ٻُڌايو ته اهو ڇا هي؟
کيلَ پَسائي، دل وندرائي،
ڄڻ ته ڪو گهر جو ڀاتي آهي،
ڀلا ٻُڌايو ته اهو ڇا هي؟[6]

ان کان علاوه ساڳي سنڌي پهرئين ڪتاب جي سبق نمبر ويهين ۾ ڇهه بيت بہَ عُنوان ’آواز‘ ڏنا ويا آهن، جن ۾ ٻالڪن کي موٽر ڪار ۽ ريل سميت ڪجهه پکين ۽ جانورن جي

فطري آوازن / ٻولن جو شعور / علم تقسيم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. هُونئن به ٻارڙي کي مُطالعي کان وڌيڪ مشاهدي سان مزو حاصل ٿيندو آهي. هن نظم ۾ جڏهن شاعر (امداد حُسينيءَ) اسڪُول اندر موٽر ڪار جي غير فطري گهرڪن (آوازن) کان نه رڳو آشنائي ڪرائي آهي، پر لوڪ ڏاهپ سان به سندن دوستاڻو تعارف ڪرائي ٿو.

”هِن نظم ۾ ٻارن کي جيڪي شيون ٻُڌايون ۽ ڏيکاريون ويون آهن اُهي شهري ۽ ٻهراڙيءَ جي ٻارن ڪجهه ته گهرن ۾ به ڏٺيون آهن. جن ۾ ڪوئل، ڪانءَ، جهرڪي، ڪُڪڙ، ڪار، ڏيڏر شامل آهن. باقي ٻيا انهن لاءِ بلڪُل نوان آهن ۽ اهي ٻار اهڙي نظم کي پڙهي پنهنجي ڄاڻ ۾ اضافو ڪن ٿا ته گهر وڃڻ کان اڳ ۾ پنهنجي ننڍڙي ذهن ۾ ڪافي سوال کڻي اچن ٿا ۽ والدين کان انهن مُتعلق پُڇا ڳاڇا ڪندا، جنهن ۾ شاعر جي ڪوشش شاندار آهي.“[7]

هتي اهي سمُورا بيت حوالي طور ڏجن ٿا، جن مان ٻار ساهدارن ۽ غير ساهدارن شين جي آوازن جي سحر جو لطف وٺن ٿا.

آوازَ

ڪوئل ڪُوڪي، ڪُو ڪُو ڪُو،
ريلَ ڪري ٿي، ڇُڪ ڇُڪ ڇُڪ،
ڳيرو ڳائي، گهُو گهُو گهُو،
تيز ڀڄي ٿي، ڀُڪ ڀُڪ ڀُڪ،

ڪانءُ ڪري ٿو ڪان ڪان ڪان،
موٽرُ ڊوڙي، ڦَر ڦَر ڦَر،
ڏيڏر ڪري ٿو ٽان ٽان ٽان.
تيلُ اُنهيءَ ۾ پَر پَر پَر.

جِهرڪِي ٻولي، چُون چُون چُون،
ڪُڪڙ ڪري ٿو ڪُڪڙُو ڪُو
پَرِڙا کولي، چُون چُون چُون.
صُبحُ ٿيڻ جو ڏَس ڏئي هُو.[8]

امداد حُسينيءَ جو درسي ڪتابن ۾ شامل هڪڙو ٻيو ننڍي بحر وارو نظم ’دُعا‘ جي عُنوان سان سنڌي پهرئين ڪتاب جي سبق نمبر ٻاويهين ۾ ٻارن کي پڙهايو ۽ ياد ڪرايو وڃي ٿو. هي سنڌي پهرئين ڪتاب ۾ لڳاتار شامل شاعر جو ٽيون نظم آهي يعني امداد حُسينيءَ سنڌي پهرئين ڪتاب ۾ هيٽرڪ ڪئي آهي. هن نظم ۾ شاعر علم جي حاصلات سان گڏ هُنر کي حاصل ڪرڻ جي به هدايت ڪري ٿو. هيءُ سمُورو دُعائيا نظم ننڍڙي ٻار کي ڄاڻ جا ڪجهه سونهري اصُول ۽ حقيقتون ٻُڌائي ٿو جيڪي مُستقبل جي معمارن کي آئيندي جي اَبي ٿيڻ ۾ مدد ڏيندا. ان کان علاوه هن ”نظم ۾ ٻارن کي زندگي ۽ سماج جا اعليٰ قدر اپنائڻ جي نصيحت ڪيل آهي ۽ انهن قدرن کي اپنائڻ جي قوت

حاصل ڪرڻ لاءِ ڏٺيءَ در دُعا گُهرڻ جو درس ڏنو ويو آهي. ان لاءِ بہ خود ٻار ڪي ئي شراڪتي ڪردار ڏئي سندس واتان دُعا جا لفظ چورايل آهن. ٻيءَ صُورت ۾ ڪنهن وڏي بُزرگ طرفان سڏي هدايت وارا لفظ گهٽي ڀاڱي ٻار ڪي ڏکيا لڳندا آهن."[9] انهيءَ ڪري دعا ذريعي ٻارن کي نصيحت، هدايت ۽ ڄاڻ فراهم ڪرڻ وارو تجربو سهل ۽ سُهڻو سمجهيو ويندو آهي. هيءَ نظم ٻارن ۾ اخلاقي قدرن کي مضبوط ڪرڻ جو موقعو مهيا ڪري ٿو. نظم هن طرح آهي:

خُدايا اِها،	اَگهو ڪِيِنَ ٿيان،
دُعا گهُران ٿو.	سَگهو شَل رهان.
سَنئين واٽ تي،	وَطنَ ساڻ مان،
سدائين هلان.	مُحبت ڪريان.
اَبوءِ امان،	پَڙهان ۽ لِکان،
سُکيا شل رکان.	هُنر پڻ سِکان.[10]

سنڌي ٽئين ڪتاب جي اَٺاويهين سبق لاءِ جيڪو نظم چُونڊيو ويو آهي اُهو پهرئين درجي لاءِ چُونڊيل نظمن ۽ بيتن کان ڪنهن قدر وزني آهي. شاعر هن نظم لاءِ لفظن جي چُونڊ وقت ٻارن جي ڄمار کي پڻ آڏو رکيو آهي. هن نظم جي تخليقي پرواز ڪجهہ متاثهين آهي. هِن نظم جو عُنوان پڻ دُعا آهي ۽ دعا جي اسلامي تعليمات اندر ڪيتري اهميت آهي، اهو ان نظم جو اصل جوهر آهي.

"دُعا ٻارڙن لاءِ حوصلي جو ڪارڻ هُوندي آهي. ان ڪري اهڙا گيت ٻارڙن لاءِ ڪارائتا هُوندا آهن، جيڪي ڪين اُتساهہ ڏين پر شرط اهو آهي تہ اهي دلچسپ ۽ اثرائتي انداز ۾ پيش ڪيا ويا هُجن."[11]

هيءَ نظم مذڪُوره ڪلاس جي ٻارڙن منجهہ دُعا جي اهميت، طريقي، مالڪ حقيقيءَ کان پنهنجي لاءِ ڌن دولت بجاءِ علم، سمجهہ، عقل، وڏن جي عزت، ننڍن سان شفقت ۽ محبت، لحاظ وارو رويو رکڻ جي تلقين ۽ سچ جو ساٿ ۽ ڪُوڙ کان نفرت، ساٿيهہ جي نالي کي زنده رکڻ جي ڳالهين تي ٻڌل آهي. ان لاءِ بہ خود ٻار کي ئي اڳيان ڪري (سهڪاري ٻڌائي) سندس واتان 'دُعا' جا لفظ چورايل آهن. شاعر هن نظم ۾ دعا جي مقصد کان علاوه حب الوطنيءَ جي جذبي کي بہ اُڀاري ٿو.

”هن نظم جو خيال پنهنجي حوالي سان نهايت ئي خوبصُورت آهي، جنهن جو رس چَس ردَم تہ اعليٰ درجي جو آهي، جنهن ڪي ٻار باآساني پڙهي ۽ جهونگاري سگهن ٿا، جيڪو انهن کي جلدي ياد بہ ٿي ويندو!“(12)

هتي ساراهہ جوڳو جُملي نظم پيش ڪجي ٿو. هيءُ نظم ريڊيو پاڪستان حيدرآباد اسٽيشن تان صوبيا، بختاور ۽ حُميرا سارنگ جي گڏيل آوازن ۾ نشر ٿيندو رهي ٿو.

کڻي هٿ دُعا ٿو گُهران اي ڌڻي!
ملي سمجهہ ساڃاهہ مون کي گهڻي!

وڏن جي گهڻي آءُ عزت ڪريان،
۽ پاڻان ننڍين سان محبت ڪريان!
وطن سان سچو شل سدائين رهان،
شروع کان وٺي توڙ تائين رهان!

پڙهان ۽ لکان ۽ هُنر پڻ سکان،
وطن جو اچا نانءُ اُوچو ڪريان!
خُدايا! چوان جو بہ سچ مان چوان،
ڪڏهن ڪُوڙ کي ڪين ويجهو وڃان!

کڻي هٿ دُعا ٿو گُهران اي ڌڻي!
ملي سمجهہ ساڃاهہ مون کي گهڻي.(13)

امداد حُسينيءَ جا نظم يا گيت سنڌي پرائمري ۽ سيڪنڊري درجي تائين درسي ڪتابن ۾ لڳ ڀڳ پنجاهہ سالن کان پڙهايا وڃن ٿا، بلڪِ ائين چئجي تہ سندس ڪجهہ نظم / گيت نصف صديءَ جو فڪري سفر طئہ ڪري چُڪا آهن تہ وڌاءُ نہ ٿيندو. مثلاً سنڌي پنجين درجي واري ڪتاب جي ارڙهين سبق ۾ ڏنل نظم ’قدم وڌائي اڳتي هل‘ 80ع واري ڏهاڪي کان پڙهايو وڃي ٿو. هيءُ نظم ٻارن جي ذهني نشو نما سان گڏ مُندن موسمن سميت زرعي ڄاڻ بہ مهيا ڪري ٿو. هيءُ انتهائي فڪري ناصحاڻو ۽ تعليمي تربيتي گهرجُون پُوريون ڪندڙ نظم آهي. امداد حُسينيءَ هن نظم ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ٽن فڪري اصطلاحن ’هٿ ملڻ‘، ’ڏونگر ڏري پوَڻ‘ ۽ ’ٻانهن ۾ ٻل‘ وسيلي نهايت ڪاريگريءَ سان نصيحت ڪئي آهي، جنهن جي بند بند ۾ فڪر، شعور جا ست رنگي قول ٻارن سان گڏ

وڏڙن جي بہ دل دماغ کي لُڀائڻ جي اهليت رکن ٿا. هن نظم ۾ جدوجهد, ڪوشش, نيل آرمسٽرانگ جي چنڊ تائين رسائيءَ واري خوش خبري بہ ڏنل آهي. هيءُ سمُورو نظم مترنم آهي, جنهن کي آسانيءَ سان ڳائي سگهجي ٿو ۽ ڳائڻ وارو نظم اسڪُولي ٻار نثري سبق جي نسبت جهٽ ۾ ياد ڪري وٺندا آهن. هيءُ نظم اسڪُولي ٻارن کان ٻاريءَ ۾ ڳارائجي تہ هڪ عجيب شعوري سحر طاري ٿي ويندو. اُستاد ۽ شاگرد تجربو ڪري ڏِسن. بظاهر پنجين درجي جي ٻارن لاءِ لکيل هيءُ نظم وڏڙن جي شعور کي بہ ڪافي متاثر ڪري ٿو.

”هن نظم جي رواني تمام گهڻي شان دار آهي.... جنهن ۾ همت, حوصلو ۽ اٽل ارادي هُجڻ کي وڏي معنيٰ ڏني وئي آهي. ان جو مطلب تہ جيڪڏهن انسان سُستي ڇڏي پنهنجا قدم وڌائي اڳتي منزل جي طرف هلندو رهندو تہ يقينًا ڪاميابي انهيءَ کي ملڻي آهي ۽ وقت جو قدر ڪرڻ اهميت وارو جذبو آهي, جنهن لاءِ شاعر اهڙو پيغام نظم ۾ ڏنو آهي. هن سمُوري نظم ۾ ٻارن لاءِ هڪ مقصد ۽ وڏو اُتساھ سمايل آهي, جنهن جي پڙهڻ کان پوءِ ماڻهوءَ ۾ همت سان اڳتي هلڻ جي جُستجو پيدا ٿئي ٿي ۽ اهو اڳتي وڌڻ جو ارادو ڪري ٿو ۽ نظم جي ڪيفيت ٻارن کي ادراڪ بخشي ٿي. ان جو رَس چَس بہ اعليٰ آهي.“[14]

امداد حُسينيءَ جي سنڌي نصابي ڪتابن ۾ شامل سمُوري شاعري ٻارن جي مزاج, مڪتبي ماحول, ذهني سطح ۽ تعليمي مقصدن مُطابق سرجيل آهي, جنهن ۾ اعليٰ ترين فڪر, سمجھ ۽ جاڻ سمايل آهي. سندس درسي ڪتابن ۾ موجُود نظميا پاسي تي ڏيان ڏرجي ٿو تہ اسان کي اهو سمُورو حصو ئي سماجي قدرن جي پاس داري ڪندي, تعليمي گهرجن جو پُورائو ڪندي ۽ سائنسي اصُولن تي اَرڏائيءَ سان بيٺل نظر اچي ٿو. هڪ اسڪُولي ٻار کي شين يا قدرن جي ابتدائي عُمر ۾ ضرورت محسُوس ٿيندي آهي يا ڪرائي ويندي آهي. اهي سمُورا لوازمات امداد جي شاعريءَ ۾ موجُود آهن, جيڪي قدر ٻارڙن جي ڪردار سازيءَ کي نئون موڙ ڏيڻ جي ڪوشش ڪن ٿا.

”ٻاراڻي وهيءَ ۾ ٻار کي نظم و نسق ۽ تربيت جي سخت ضرورت پوَندي آهي ۽ اهڙي ٻار جي شخصيت ٺاهڻ لاءِ انهن قدرن کي ورتاڻو آهي, جيڪي قدر زندگيءَ کي ترتيب ڏين ٿا. اهي قدر اڪثر ڪري شاعريءَ جي سٽا مان ملن ٿا. ان ڪري نظم لاشعوري طور تي ٻار جي شخصيت کي هڪ نئون نکار ڏئي ٿو ۽ سندس زندگيءَ لاءِ حد بندين جو تعين ڪري ٿو.“[15]

امداد حُسينيءَ جو مطالعي لاءِ هتي ڏنل نظم ’قدم وڌائي اڳتي هل‘ لڳ ڀڳ اڌ صديءَ جو سفر طئہ ڪري سنڌي قوم جي ڪيترن ئي نسلن جي زندگين ۾ تبدل ۽ ترتيب پيدا

ڪري ڪين ڪاميابين جي چنڊ تائين رسائي ڇُڪو آهي. هيءُ نظم جنهن لاءِ ساک سان چئون ٿا تہ امداد جي مڙني ٻالڪاڻن ٻولن (شعرن) جو شاهہ شعر (اسم) آهي، جيڪو اهڙي فڪري ڦل دار وڻ مِثل آهي، جنهن جي هر هڪ ٽاريءَ جو هر هڪ ميوو مِٺو رس دار ۽ قدر قيمت وارو آهي. ڇو نہ ڪالهہ ۽ اڄ جي انهيءَ نهايت ئي معنيٰ دار ۽ مقبُول نظم جو نہ رڳو فني فڪري مزو وٺون پر ڪيترا ئي سال پوئتي وڃي خيال پچارينديِ اسڪُول جي بينچ تي پاڻ کي ويٺل محسُوس ڪريون. هيءُ نظم پڙهندي، جهونگاريندي، ياد ڪندي محسُوس ڪرڻ جي ڪوشش ڪريون. هن نظم ٻالڪاڻي ڪردار سازيءَ ۾ واهہ جو ڪردار ادا ڪيو آهي. هيءُ نظم بہ اعجاز سولنگيءَ جي آواز ۾ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تي رڪارڊ ٿيو جيڪو اڄ ڏينهن تائين سنڌي اسڪُولي ٻارن ۾ همت ۽ حوصلي جو ڪارڻ بڻيل آهي.

قدم وڌائي اڳتي هل

سُستيءَ مان ڇا هَٿ حاصل، | گُذري جيڪو وقت ويو،
قدم وڌائي اڳتي هل. | هاڻ اُنهيءَ تي هٿ نہ مَل.

چنڊ تي پهتو آ انسان، | ڏونگر پاڻ ڏري پوَندا،
محنت جو سڀ آهي ڦل. | اگر ارادو آهہ اٽل.

ڪنهن جو تون محتاج نہ ٿي، | علم تہ آهي سچ جي واٽَ،
ڪنهن جي آڏو جهول نہ جهل. | واٽ انهيءَ تي هلندو هَل.

همت وارن جي آڏو، | پهاڙ پُرزا ٿي پوَندا،
جُهڪي پوي ٿو نيٺ جَبَل. | ٻانهُن ۾ جي آهي ٻَل.

سردي گرمي سر تي سهي، | وقت وِڃائين مُفت مَتان،
گُلَ جهلي ٿي تڏهين وَل. | قيمت لهٽي، هر ڪو پَل.[16]

آسان سنڌي ستين درجي لاءِ بہ امداد حُسيني صاحب جو هڪڙو نظم بَہ عُنوان ’دُعا‘ سبق ٽيهين ۾ ڏنل آهي. امداد حُسينيءَ جو هيءُ ٽيون دُعائيو نظم آهي، جيڪو درسي ڪتابن جي ٻارن لاءِ عُمر آڌار (Age vise) شامل ڪيو ويو آهي. هن نظم ۾ ڪافي سارا سادا ۽ سليس لفظ استعمال ڪيا ويا آهن، مگر ڪجهہ لفظ پڻ وڏڙن ٻارڙن جي سمجهہ سوچ آڌار استعمال ڪيا ويا آهن. هن نظم ۾ بہ ٻارڙن کي اخلاقي ۽ سماجي قدرن جو ’دُعا‘ ذريعي دڳ ڏيکاريو ويو آهي. هِن نظم جا هڪڙي بند ’ڏيئي جان انڌيرا ڀڄائي ڪيان‘

ڪان سواءِ سمُورا بند ٻارن لاءِ عام فهم ۽ جهٽ ۾ جهلڻ جهڙا آهن. جڏهن ته ٽيون بند فڪري وُسعت ۽ استعاراتي حُسن وارو ۽ وسيع معنيٰ ۽ مطلب وارو آهي، جنهن ۾ ٻارن لاءِ ديس ۽ ديس واسين جي واهر ڪرڻ واري رمز رکي وئي آهي. لفظن ۾ قوم لاءِ ڪجهه ڪرڻ واري ڪيميائي سعادت سموهي وئي آهي. هيءُ نظم جيئن ته ستين ڪلاس جي شاگردن لاءِ لکيو ويو آهي، جيڪي عُمر جي لحاظ کان سرڪاري اسڪُول اندر ٻارهن تيرهن سالن جا ٻار ٿين ٿا. ان ڪري انهن جي نظمن جي ٻوليءَ ۽ لفظي چُونڊ ڪجهه مٿيري، سندن عُمرين آڏار ٿئي ٿي، جو هر ٻار جسماني طور وڏو ته ٿيندو آهي پر ذهني بلاغت به منجهس پيدا ٿيندي ويندي آهي. هُونئن به ڏٺو ويو آهي ته ”عُمر ۽ علم وڌڻ سان شعور به پُختو ٿئي ٿو ۽ ان مُطابق ئي منجهن موجُود گڻن کي اُجاڳر ڪرڻ ۽ جذبي پيدا ڪرڻ لاءِ نظم شامل ڪيا آهن.“[17]

هتي امداد حُسيني صاحب جو نظم ’دُعا‘ ڏجي ٿو.

تُون مالڪ، تُون خالق، تُون قادر ڪريم، ڏيئي جان انڌيرا ٻَجائي ڪيان،
اَگهائِين دُعا شالَ رب عظيم. ٿَرن تي ٿَڏِي بُوند بڻجي وَسان.
سڏي واٽ تي شَلَ قدم هي هَلنِ، وڏن جو ادب ۽ ننڍن ساڻ پيار،
نَيِن منزلُن ڏانهن وڌندا رهنِ. اها نيڪ عادت ڪريان اختيار.
لڪان ۽ پڙهان مان وڏي چاهه سان، غريبن يتيمن سان اُلفت ڪريان،
رکان سَڱَ ساٿيهه جي ساهه سان. وڏو ٿي وطن جي به خدمت ڪريان.[18]

امداد حُسينيءَ جا نظم، گيت ۽ ٻيون ٻالڪ صنفون پهرئين درجي کان ائين درجي تائينءَ جي شاگردن لاءِ سنڌي درسي ڪتابن ۾ شامل ڪيون ويون آهن. جيڪي هر ڪلاس جي ٻارن جي عُمرين ۽ ذهني سطح کي سامهون رکي چُونڊيون ويون آهن. مثال طور سنڌي ائين ڪتاب جي سبق اُوڻٽيهين ۾ امداد حُسينيءَ جو لکيل نظم بہ عُنوان ’سوڀارو ساٿيهه‘ ڏنو ويو آهي، جيڪو ٻارن کي وطن سان حُب جو درس ڏئي ٿو. شاعر هن نظم ۾ ڌرتيءَ سان سلهاڙيل کوڙ سارين شين، جاين جڳهين کي ايترو ته ساراهيو آهي جو وطن کي جڻ جنت جهڙو بڻائي پيش ڪيو اٿس. شاعر (امداد حُسينيءَ) سنڌو درياهه ۽ سنڌ ۾ وهندڙ ڍنڍين ڍورن، ندين نالن ۽ آبشارن جي پاڻيءَ کي چانديءَ سان ڀيٽي ٻارن منجهه مارئيءَ واري حُب الوطنيءَ جو جذبو پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هيءُ نظم ڪورَس ۾ ڳائجي ته هُوند اسڪُول جو ماحول ساٿيهه جي سِڪ، اُڪير ۽ قدر قيمت سان

مالا مال ٿي پوي. هن نظم ۾ امداد حُسيني صاحب ساٽيهه جي فطري حُسن کي نظمي تصويرن واري انداز ۾ ايترو چٽو ڪري پيش ڪيو آهي. جهڙوڪر چوڏهينءَ چنڊ رات جي پهر وارو يا جهڙوڪر مينهن بند ٿي وڃڻ کان پوءِ وسيع ۽ واضح نظر ايندڙ آڪاش جو عڪس هُجي، جنهن ۾ تارا، گـَـٽيون ۽ ٽيڙو پنهنجو جمال ۽ ڪمال پَسائيندا ۽ پِرپائيندا آهن. هن نظم سان گڏ هر بند جي هُوبهو هُوعڪاسي ڪندڙ تصويرون پڻ ڏنيون ويون آهن، جيڪي نظم جي اهميت کي وڌيڪ وضاحت ۽ وُسعت بخشن ٿيون. هن قسم جي تصويرن کي ٻار گهڻو پسند ڪندا آهن. ٻار عمومًا ٻُڌڻ واري عمل کان گهڻو ڏسڻ واري عمل سان وڌيڪ متاثر ۽ مانوس ٿيندا آهن.

”نظم ’سوپاري ساٽيهه‘ ۾ شاعر پنهنجي وطن جي ساراهه ۾ سُونهن کي بهترين انداز سان پيش ڪيو آهي، جنهن ۾ هُن پنهنجي ڏاڏاڻي ڏيهه کي ’سوپارو ساٽيهه‘ سڏيو آهي، جنهن جو صُبح سُهڻو ۽ شام اُن جي افضل ۽ پياري ٿئي ٿي، جنهن جا ڪي ئي رنگ روپ ٻُڌايا ويا آهن ۽ نظم ۾ لفظن جي رواني ۽ عام فهم واري ٻولي استعمال ڪئي آهي، جنهن ان جي سُندرتا کي حُسن بخشيو آهي.“[19]

چو نه اهڙو سُندر ۽ من موهڻو نظم پڙهي ٻار به وطن جي وادين، جبلن، درياهن، سائي زمين، اناج اُپائيندڙ ڌرتي ۽ ٻين انيڪ گڻن، رنگن روپن سان مالا مال ساٽيهه جو نظمي نظارو ڪريون. هن نظم جي آخري حصي ۾ ٻارڙن کي فقط محنت، محنت ۽ محنت جو ئي دامن مضبوطيءَ سان پڪڙڻ جي پياري صلاح ڏني وئي آهي. هونءَ به محنت واري جو مان وڏو آهي، جو محنت ڪش خدا جو خليل آهي.

ڏاڏاڻو هي ڏيهه اسان جو.
سوپارو ساٽيهه اسان جو.
صُبح انهيءَ جو سُهڻو سُهڻو.
سُهڻو سُهڻو ۽ من مهڻو.
شام انهيءَ جي پياري پياري.
سُهڻن رنگن روپن واري.

رات انهيءَ جي چنڊ سِتارا،
نوري ان جا سڀ نظارا،
جبل انهيءَ جا اُوچا آهن،

ڳاٺُ اُوچو ڪنيو ڏس بيٺا آهن.

درياءَ وهندا وهندا آيا،
هيٺ جبل تان لهندا آيا،
چانديءَ جهڙو جن جو پاڻي،
جنهن ڪان ڌرتيءَ ساوڪ ماڻي.

مٽي ان جي سوني آهي،
هاري ان تي هر ٿو ڪاهي،
سونا سونا سنگ اُپائي،
ڪانپاڻيءَ سان جهار اُڏائي.

مِل ۾ ڏس مزدور اچن ٿا،
پنهنجي وطن لئه پورهيو ڪن ٿا،
سمجهه اهو ئي درس ڏين ٿا،
محنت سان ئي رنگ رچن ٿا.

محنت محنت محنت محنت،
محنت ۾ ئي عظمت آهي،
اچو پڙهڻ تي ڌيان لڳايون،
پنهنجي وطن جو مانُ وڌايون![20]

نتيجو:

امداد حُسينيءَ جي درسي ڪتابن ۾ شامل ٻاراڻن گيتن ۽ نظمن جي جائزي وٺڻ سان اهو نتيجو نڪتو ته سائينءَ جون ٻال - ڪوِتائون اسڪولي ٻارن منجهه ڪافي عرصي کان نه رڳو دلچسپي ۽ تفريح جو باعث بڻيل آهن، بلڪ سندن ذهن سازيءَ ۾ هاڪاري ڪردار پڻ ادا ڪيو آهي. امداد حُسيني بنيادي طور شاعر آهي، ڪيس شعر ۽ اُن جي فن تي قدرت حاصل آهي. توڙي جو هو وڏن لاءِ به لکي ٿو. سندس درسي ڪتابن واري شاعريءَ تعليمي معيار ۽ اصُول اَڏڻ ۾ پنهنجو هاڪاري ڪردار ادا ڪيو آهي. امداد

حُسيني سنڌ جي نئين نسل، خاص ڪري مستقبل جي معمارن جي علمي ٻيڙيءَ کي ڪاميابيءَ ۽ ڪامرانيءَ جي پار پهچائڻ لاءِ وسان ناهي گهٽايو. اج بہ سندس گيت، نظم ۽ بيت ڪيترا ئي نسل پنهنجي دلين ۾ ڌڙڪندي ۽ گُڻ ڀُڻندي محسُوس ڪن ٿا. امداد حُسينيءَ جا ٻاراڻا ٻول آئيندي جي اَبن ۾ اُتساھ ۽ اعتماد، وِديا ۽ وندر ورهائن ٿا. درسي ڪتابن وارا سندس سمُورا اسم ٻارڙن جي ڪردار سازي ۽ شعور جي واڌ وِيجهہ ۾ هاڪاري ڪردار ادا ڪري چُڪا آهن، جن ۾ قومي جذبي، قومي ٻَڌيءَ، ايڪي ۽ اتحاد جا سيئي سبق پڻ سمايل آهن. سچ پچ تہ امداد حسينيءَ جي ٻاراڻي شاعري سنڌي ٻاراڻي ادب جو شاندار قومي ورثو آهي ۽ ٻاراڻي ادب ۾ اهميت جي نگاھ سان پڙهي وڃي ٿي، جن مان درسي ڪتابن ۾ شامل ٻال-ڪوتائن جي اهميت پنهنجي آهي تہ غير نصابي ڪتابن واري ٻاراڻي شاعري وري انتهائي سُريلي، سولي ۽ سهڻي آهي.

حوالا:

1. گوپانگ، ڊاڪٽر محمد صالح، ’پرائمري درسي ڪتابن جو تحقيقي جائزو‘، 2012ع، ص 07
2. ساڳيو
3. مُصطفيٰ، غُلام، سولنگي، ڊاڪٽر، ٻارڙن جي ماھ وار رسالي ’گل ڦل‘ جو تحقيقي ۽ تنقيدي جائزو، پي ايچ _ ڊي مقالو وفاقي اُردو يونيورسٽي ڪراچي، 2018ع
4. سولنگي، غُلام مُصطفيٰ، مهاڳ سنڌيءَ ۾ ٻاراڻي شاعريءَ جي اينٿالاجي، سنڌي لينگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2007ع، ص 8
5. سمون، مُختيار، ٻارن جي درسي ڪتابن ۾ شامل امداد حُسينيءَ جي شاعريءَ جو جائزو، روزاني عوامي آواز ڪراچي، 15 سيپٽمبر 2019ع
6. نظر ثاني ڪندڙ: الانا، غُلام علي، ڊاڪٽر، حُسيني، امداد ۽ ٻيا، سنڌي پهريون ڪتاب، سبق اُوٺيهون، سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ ڄام شورو اپريل 2015ع، ص 45
7. محسن، وحيد، ٻارن لاءِ سنڌي درسي ڪتابن ۾ شايع ٿيل امداد حُسينيءَ جي شاعريءَ جي سُڳنڌ، روزاني هلالِ پاڪستان ڪراچي، آچر 21 جُولاءِ 2019ع
8. نظر ثاني ڪندڙ: الانا، غُلام علي، ڊاڪٽر، حُسيني، امداد ۽ ٻيا، سنڌي پهريون ڪتاب، سبق اُوٺيهون، سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ ڄام شورو اپريل 2015ع، ص 43
9. سمون، مُختيار، ٻارن جي درسي ڪتابن ۾ شامل امداد حُسينيءَ جي شاعريءَ جو جائزو، روزاني عوامي آواز ڪراچي، 15 سيپٽمبر 2019ع

10. نظر ثاني ڪندڙ: الانا، غُلام علي، ڊاڪٽر، حُسيني، امداد ۽ ٻيا، سنڌي پهريون ڪتاب، سبق اُوڻيهون، سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ ڄام شورو اپريل 2015ع، ص 43

11. مُصطفيٰ، غُلام، سولنگي، ڊاڪٽر، ٻارڙن جي رسالي 'گل ڦل' جو تحقيقي ۽ تنقيدي جائزو، پي ايچ ـ ڊي ٿيسز، وفاقي اُردو يونيورسٽي ڪراچي، 2018ع

12. محسن، وحيد، ٻارن لاءِ سنڌي درسي ڪتابن ۾ شايع ٿيل امداد حُسينيءَ جي شاعريءَ جي سُڃاڻپ، روزاني هلالِ پاڪستان ڪراچي، آچر 21 جولاءِ 2019ع

13. ليکڪ: الانا، غُلام علي، ڊاڪٽر، حُسيني، امداد، سيد ۽ ساٿي، سنڌي ٽيون ڪتاب (ٽئين درجي لاءِ، آزمائشي اشاعت)، سبق اَٺاويهون، سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ ڄام شورو مئي 2015ع، ص 67

14. محسن، وحيد، روزاني اخبار هِلالِ پاڪستان، آچر 21 جُولاءِ 2019ع

15. سولنگي، غُلام مُصطفيٰ، مهاڳ سنڌيءَ ۾ ٻاراڻي شاعريءَ جي اينٿالاجي، سنڌي لينگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2007ع، ص 8

16. سنڌي پنجون ڪتاب (آزمائشي اشاعت)، سبق اَرڙهون، سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ ڄام شورو، آگسٽ 2017ع، ص 53

17. سمون، مُختيار، ٻارن جي درسي ڪتابن ۾ شامل امداد حُسينيءَ جي شاعريءَ جو جائزو، روزاني عوامي آواز ڪراچي، 15 سيپٽمبر 2019ع

18. آسان سنڌي (ستين درجي لاءِ)، سبق ٽيهون، سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ ڄام شورو، 2007ع، ص 88

19. محسن، وحيد، روزاني اخبار هِلالِ پاڪستان، آچر 21 جُولاءِ 2019ع

20. سنڌي اَٺون ڪتاب، سبق اُوڻٽيهون، سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ ڄام شورو، اپريل 2018ع، ص 95، 96